

UOT:94(479.24).

**XX ƏSRİN 20-40-CI İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİL VƏ ƏLİFBA
İSLAHATLARININ İDEOLOJİ MƏZMUNU, SİYASI
MƏQSƏDLƏRİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ**

t.ü.f.d. Qədirova Aygün Raqif qızı
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
qedirova-83@mail.ru
ORCID: 0000-0003-4506-8626
Əzizova Aygün Qnyaz qızı
Mingəçevir Turizim Kolleci
aygunazizova86@gmail.com
ORCID:0009-0000-7562-2961

Xülasə. *XX əsrdə Azərbaycan xalqının milli tarixində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Bu, dünyada cərəyan edən proseslərin təsiri altında Azərbaycanda milli oyanışın, azadlıq mücadiləsinin və demokratik hərəkətin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ilə bağlı idi. Geniş diapazonda baş verən hadisələr cəmiyyət həyatının bütün sahələrini, o cümlədən milli dilimizin dirçəlişi və inkişafını, lingvistik-mədəni problemlərini, universal ünsiyyət vasitəsi (ita. lingua franca) statusuna iddia etməsini və dil-əlifba məsələlərini əhatə edirdi. AXC-nin süqutundan və ölkəmizin bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra dövlətin milli strategiyasının prioritetləri sayılan dil və əlifba məsələləri böyük bir ərazidə bərqərar olmuş bolşevik hakimiyyətinin siyasi və ideoloji fəaliyyətində taktiki silah və vasitə kimi istifadə olunmağa başladı. Belə bir şəraitdə lingvistik-mədəni baxımdan Şərqə və İslam dünyasına daha yaxın olan Azərbaycan xalqını yeni yaranmış sovetlər birliyinin lingvistik araealına cəlb etmək üçün siyasi və ideoloji baxımdan uzaq hədəflərə yönəlmiş strateji tədbirlər görüldü. Beləliklə, XX yüzilliyin 20-ci, 40-cı illəri ərzində Azərbaycanda bir neçə dəfə əlifba islahatı keçirildi. İslahatların hər biri konkret məqsədlərə xidmət edirdi*

Açar sözlər: Azərbaycan dili, latın qrafikası, Ana dili, dövlət dili, universal ünsiyyət vasitəsi, kiril qrafikası.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, латиница, родной язык, универсальное средство общения, государственный язык, кириллица.

Keywords: Azerbaijani language, universal means of communication, native language, Latin, state language, Cyrillic.

XX yüzillikdə ölkəmizin tarixdə analoqu olmayan üzdənirəq ideoloji prinsiplər üzərində qurulmuş bir dövlətin – Sovet ittifaqının arealına zorla daxil edilməsi nəticəsində milli dilimiz assimilyasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. Milli dilimiz olan Azərbaycan dili ən qədim türk dillərindən biri kimi cənub-qərbi türk dilləri (oğuz qrupu) qrupuna aiddir. Azərbaycan dili özündə qıpçaq arealına aid dillərə xas olan bir sıra əlamətləri və xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. Dilimiz morfoloji quruluşuna görə aqqlütinativ (lat. *agglutatio* - yapışdırmaq) və sintetik dillər kateqoriyasına aiddir. Onun aqqlütinativliyini isə sözlərin formasının və məzmununun dəyişdirilməsi zamanı sözlərə bir məna kəsb edən forma (şəkilçilər və sözönləri) əlavə edilməsində ifadə olunur. Sözlərin formasının və məzmununun dəyişdirilməsi zamanı flektiv (lat. *flectivus* - çevik və yaxud əyilən - burada əsas sözdəyişən element kimi müxtəlif hallar, zamanlar, şəxslər və digər qrammatik kateqoriyalar çıxış edir və onlar artıq bir deyil, bir neçə məna kəsb edir) vasitələrdən istifadə edilməsi dilimizin sintetik komponentlərini müəyyən edən başlıca əlamətlər sayılır. Beləliklə, dilimiz sintetik dil kimi özündə həm flektiv, həm də aqqlütinativ elementləri birləşdirir.

Azərbaycan dili əsrlər ərzində geniş coğrafi ərazidə türk-azərbaycanlı etnik substratının mənsubları olan insanların doğma dili olmaqla yanaşı həm də bu ərazidə yaşayan və başqa dillərdə danışan çoxlu sayda digər xalqlar arasında universal ünsiyyət vasitəsi rolu oynamış və dilimiz indi də bu kommunikativ missiyanı uğurla həyata keçirir. Azərbaycan dilinin xalqlar arasında universal ünsiyyət vasitəsi olduğu arealın sərhədləri ayrı-ayrı vaxtlarda dəyişsə də hazırda müxtəlif ölkələrdə kompakt şəkildə yaşayan və azərbaycanlı etnik və mədəni kimliyi olan əhali Azərbaycan dilində danışır. Azərbaycan dili dünyada yaşayan 50 milyondan artıq azərbaycanlının doğma dilidir. Azərbaycanda və RF-də (Dağıstan isə Azərbaycan dili rəsmi statusa sahibdir. İİR-də 35 milyon türk-Azərbaycan kökənli əhalinin yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan dili, nəinki hər hansı rəsmi status almamış, əksinə dilimizə qarşı təqib və təsirlər var. Qeyd edək ki, Azərbaycan dili Türk dövlətləri təşkilatında rəsmi dillərdən biridir. Qeyri-rəsmi olsa da Azərbaycan dili, faktiki olaraq, Cənubi Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda bu gün də universal ünsiyyət vasitəsi kimi özünü təsdiq etmişdir.

Azərbaycan dilinin tədqiqatçı, ABŞ linqvisti Barbara Henrietta Fleming (1930-2020) qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili orta əsrlərdə “türki” və ya “türkməni” adlanırdı [4, s. 127]. “Anadolunun və Azərbaycanın türk mühitində etnolinqvistik proseslər” adlı kitabın müəllifi Ş. Mustafayevin qeyd edir ki, orta əsrlərdə əsərlərini Azərbaycan dilində yazan şairlər (məs, Məhəmməd Füzuli) öz dilini “türki” adlandırırdı [5, s. 342]. Fars körfəzində ağalıq edən və Səfəvilərlə sıx əlaqədə olan portuqaliyalılar Azərbaycan dilinə özlərinin dil üslublarına uyğun olaraq “turquesco” deyirdi. Digər avropalılar və İranda yaşayan xalqlar isə Azərbaycan dilini “türki” adlandırırdılar.

XIX əsrdə Azərbaycanın İranla Rusiya arasında bölüşdürülməsindən sonra həm İranda, həm də Rusiyada Azərbaycan türkcəsinə qarşı kəskin təqiblər başlandı. Buna baxmayaraq, hər iki ölkədə Azərbaycan dili əvvəlki mövqeyini qoruyub saxladı. Bunu faktı o dövrün rəsmi sənədləri və tarixi məlumatlar da sübut edir. Məsələn, 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda rus dilində dərc olunmuş “Обозрение российских владений за Кавказом” adlı məcmuədə qeyd edilirdi ki, Şirvanda bütün Azərbaycanda istifadə olunan və “türki” adlanan türkmən dili əsas dildir. 1840-cı ildə Rusiya tarixçisi İvan İvanoviç Şoppen o dövrdə azərbaycanlıların doğma dillərinə münasibətdə “türk dili” linqvonimindən istifadə etmələri haqqında məlumat verir. 1841-ci ildə Tiflisdə dərc edilmiş və kənd təsərrüfatına aid məsələləri əks etdirən Azərbaycan dilində kitabın üzündə mətnlərin dili “Türkiye” kimi müəyyən edilmişdir. Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı dövrdə və XX əsrin I rübündə Cənubi Qafqazda yaşayan əhalini ümumi ad altında “tatarlar”, onların danışdığı dili isə tatar dili adlandırırdılar. Bu, o dövrdə dərin ideoloji məzmun kəsb edən bir hadisə idi. Beləki, İran hakimiyyəti israrla “Azərbaycan dili”, “azərbaycanlı”, “türk” və “türk dili” kimi anlayışları xalqın leksikonundan sıxışdırıb çıxarmağa və bu yolla azərbaycanlıların milli ruhunu sarsıtmağa, onları öz etnik- mədəni və linqvistik kimliyindən məhrum etməyə çalışırdı. Rus hökumətinin Azərbaycanın şimal hissəsində yaşayan xalqları ümumi ad altında “tatar” kimi qələmə verməsinin məqsədi isə indi və gələcəkdə “Azərbaycan” ideyasının intibahına yol verməmək, türk və azərbaycanlı kimliyi olan xalqları müsəlman və ya tatar kimi ümmə ideyasına tabe etdirmək, onları milli oyanış və milli özünüdərk meyllərindən uzaqlaşdırmaq idi. Cığatay xətti üzrə Azərbaycan dili ilə tatar dili arasında mənşə oxşarlığı olsa da Azərbaycan türkcəsi tatar dilindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla belə, çarizm və şah hökuməti Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili və linqva franka statusunu heçə endirməyə çalışırdı. Azərbaycanın şimal ərazilərinin Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmasından sonra maarifçilik ideyaları Rusiya ziyalılarının vasitəsi ilə Cənubi Qafqaza nüfuz etməyə başladı və cəmi bir neçə onillik ərzində region müsəlmanları arasından yüksək intellekt və zəka sahibləri olan xalqını, dilini və vətəni böyük məhəbbətlə sevən şəxsiyyətlər çıxdı. Onlar Azərbaycan dilini və mədəniyyətini layiq

olduğu ali kürsüyə qaldırmaq məqsədi ilə mücadiləyə başladılar. Beləliklə, Azərbaycan dilində düşünən, danışan və təhlil edən, global miqyasda nümunəvi zəka sahibi olan Azərbaycan intellektual elitasının təşəkkülü prosesinə start verildi. O dövrdə dilimizi elmi cəhətdən, ilk dəfə olaraq, “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (1839) və “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” (1846) adlı kitabların müəllifi, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Kral Cəmiyyətinin (1829) və Şimali Antikvarilər Kral Cəmiyyətinin üzvü (1843), Sankt-Peterburq Universitetinin “Şərq dilləri” fakültəsinin dekanı, Mirzə Kazım bəy (1802-1870, - Mirzə Məhəmməd Əli Kazım bəy, Filologiya elmləri doktoru - 1863) əsaslandırırmış və dilimizə “Azərbaycan dili” kimi müraciət etmişdir. 1852-ci ildə Cənubi Azərbaycanda olmuş rus şərqşünası, Sankt-Peterburq Universitetinin Türk-tatar dilləri kafedrasının professoru İlya Nikolayeviç Berezinin (1818-1896) təqdimatlarında “Azərbaycan nitqi” anlayışından istifadə edərək qeyd etmişdir ki, “Azərbaycanda türk dilinin xüsusi ləhcəsi hakim dildir və o, yerin (Azərbaycan) adını daşıyır”.

XIX yüzilliyin II yarısından Azərbaycanın görkəmli maarifçiləri tərəfindən Azərbaycan dili üzrə dərs vəsaitləri tərtib edilir və dərc olunurdu. 1852-ci ildə dərc edilmiş “Azərbaycan ləhcəsinin tatar xrestomatiyası” görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh (1794-1852) və Tiflis gimnaziyasının Şərq dilləri müəllimi İvan Qriqoryev tərəfindən tərtib

olunmuşdur. 1861-ci ildə Peterburqda 1859-cu ildə Novoçerkask gimnaziyasının Şərq dilləri üzrə müəllimi Mirzə Əbülhəsən Vəzirov tərəfindən tərtib olunmuş “Tatar-Azərbaycan ləhcəsi üzrə dərslik” kitabı dərc olundu. 1890-1895-ci illərdə 4 hissədən ibarət “Tatar dilinin Qafqaz-Azərbaycan ləhcəsinin tam dərsliyi” adlı kitabın dərc edilməsinə başlandı. Sonuncu dəfə 1922-ci ildə dərc olunmuş bu kitabın müəllifi Azərbaycanın görkəmli maarifçi yazıçısı, dramaturqu və siyasi xadimi Sultan Məcid Qənizadə (1866-1938) olmuşdur. Azərbaycan kökənli ABŞ tarixçisi, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya tarixi üzrə mütəxəssis, Massaçüets Universitetinin professoru, “The Azerbaijani Turks” (1992) adlı kitabın müəllifi Odri Alştadt-Mirhadi (1963) iddia edir ki, “Azərbaycan dili” termininin meydana gəlməsi Azərbaycan ziyalılarında və intellektual elitasında milli özünüdərk hisslərinin fəvqəladə yüksəlişi ilə bağlı idi [3, s. 14]. XIX əsrdə “Azərbaycan dili” linqvoniminin dövrüyyəyə daxil edilməsinin nümunəsi kimi 1888-ci ildə “Vətən dili” adlanan dərsliyin dərc edilməsini göstərmək olar. Sözügedən dərsliyin müəllifləri Qori seminariyasının tanınmış müəllimi Aleksey Osipoviç Çernyayevski (1840-1894) və Qori seminariyasının gənc məzunu Səfərəli Vəlibəyov idi.

AXC-nin süqutundan sonra Azərbaycanın müasir tarixində keyfiyyətə yeni bir dövr başlandı. 70 il davam edən bu dövrün elə ilk illərində milli dövlətimizin qısa müddət (23 ay) ərzində iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlər zorakı üsullarla ləğv edildi. Çoxlu sayda milli layihələr kimi Azərbaycan (türk) yazısının latınlaşdırılması üzrə Abdulla İsmayıl oğlu Əfəndizadənin rəhbərliyi altında yaradılan “Son türk əlifbası” layihəsi də arxivə atıldı. Lakin milli ucqarlarda spesifik sosial və mədəni siyasət yürüdən bolşevik hökuməti yenidən Azərbaycan (türk) dilinin ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya keçirilməsi zərurətini aktual elan etdi. Bolşevik hökuməti dil və əlifba ilə bağlı tədbirlərin görülməsində gizli siyasi məqsədlər güdüdü. Beləki, ərəb əlifbasını ləğv etməklə o, “yeni azərbaycanlıları” (bolşevizim ideologiyasına tabe etdirilən vətəndaşlar) ərəb və fars qrafikası ilə tərtib edilmiş yazılı mənbələrdən uzaqlaşdırmaq və latın qrafikalı əlifbadan yaxın gələcəkdə kiril qrafikalı əlifbaya keçid üçün bir növ tramplin kimi istifadə etmək məqsədi güdüdü. Belə şəraitdə 1922-ci ildə fəaliyyətə başlayan Yeni Türk Əlifba Komitəsi (YTƏK) dil islahatları ilə bağlı intensiv işlər görməyə başladı. 1922-ci il sentyabr ayının 21-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin mətbuat orqanı “Yeni yol” qəzetinin ilk nüsxəsi yeni əlifba (latın qrafikalı əlifba) ilə çap olundu. Qəzetin ilk sayının səhifələrində isə Sovet Azərbaycanında latın qrafikalı yeni əlifbaya keçilməsi haqqında məlumat dərc edildi. Bu hadisə ilə bağlı yeni əlifbanı tərtib edən

heyətin (ərəb əlifbasının latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilməsində israr edən və buna görə də “Latinçılar” kimi tanınan bu heyətin tərkibində Fərhad Məşədirəhim oğlu Ağazadə (Şərqli) - sədr: 1880-1931, - mətbuat tarixçisi, publisist, Xudadat bəy Ağə oğlu Məlikaslanov - 1879-1935: Azərbaycanın dövlət xadimi, ixtiraçı-alim, AXC-nin I və II Müvəqqəti hökumətlərində Yollar, poçt və teleqraf naziri olmuş Abdulla bəy Məhəmməd oğlu Tağızadə - 1897-1938: Azərbaycan dilçisi, Məhəmmədəmin Mirzə Kərim bəy oğlu Əfəndizadə - 1878-1941, Həmid bəy Xəlil ağa oğlu Şahtaxtinski - 1880-1944, Əhməd bəy Ömər oğlu Pepinov - 1893-1944: AXC-nin, V hökumətində Əmək və Əkinçilik naziri, Hüseyn Ağabəy oğlu İsrailbəyov - 1838-1907, təmsil olunurdu) ünvanına 5 səhifədən ibarət geniş təbrik ismarışı göndərilmişdi. Hadisəyə belə münasibət isə Azərbaycanda yeni əlifbaya keçidin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edirdi. 1922-ci il mart ayının 12-dən ZSFSR-də təmsil olunan Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağlı komitə yaradıldı və tezliklə yeni (latın) əlifbanın layihəsi təsdiq olundu. 1922-ci il dekabrın 30-da ZSFSR-in tərkibində Sovet ittifaqına daxil olan Azərbaycan SSR-də 1923-cü il oktyabrın 20-də rəsmi qaydada latın qrafikalı əlifbaya keçid elan olundu. 1925-ci ilədək ondan, ərəb qrafikalı yazı ilə paralel istifadə edilirdi. Yeni qəbul olunan latın qrafikalı əlifbada 33 hərf (Aa, Bb, Cc, Çç, Dd, Ee, Əə, Ff, Gg, Qq, Hh, Ii, İı, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Dn, Oo, Əə, Pp, Qq, Rr, Ss, Tt, Uu, Vv, Xx, Yy, Zz, Zz, 33) və apostrof (') işarəsi var idi.

Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətinin bərqərar edilməsindən sonra həyata keçirilən tədbirlər arasında dövlət müəssisələrində və inzibati-idarəçilik sistemində sənədlərin tərtibatı ilə bağlı məsələlər də var idi. 1921-ci il 8 fevral tarixində Azərbaycan İnkilab Komitəsi (AİK) ölkə müəssisələrində rus və türk dillərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutan əmr (əmr AİK-in sədri Nəriman Nəriman və Fəhlə-Kəndli müfəttişliyi üzrə Xalq Komissarı Dadaş Bünyadzadə tərəfindən imzalanmışdır) imzaladı. Bu tədbir türk (Azərbaycan) dilində danışa bilən əhalini yeni idarəçilik sisteminin istehsal və idarəçilik strukturlarına cəlb etmək məqsədi güdürdü. Bolşeviklər bu tədbirlə qeyri-rus xalqlarının sovet hakimiyyətinə loyal münasibətini təmin etməyə çalışırdı. AİK-in 29 mart 1921-ci il tarixində qəbul etdiyi qərara əsasən müəssisələrdə sənədləşdirmələr Azərbaycan dilində aparılmalı idi. 1923-cü il 27 iyun tarixində AMİK-in qəbul etdiyi digər bir qərar Azərbaycan dilini Azərbaycan SSR-in dövlət dili elan etdi. Lakin qəbul olunan bütün sənədlər hüquqi normadan çox, siyasi qətnaməyə oxşayırdı. Əslində isə SSRİ-nin tərkibində təmsil olunan digər milli respublikalarda olduğu kimi Azərbaycan SSR-də də, faktiki olaraq, dövlət dili rus dili idi. Bununla belə, türk (Azərbaycan) dilinin idarəçilik sistemində və sənədləşdirmədə istifadəsi mütləq zərurət olduğu üçün bolşevik hökuməti latın qrafikalı əlifbanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təcili tədbirlər görməyə başladı. O dövrdə latın yazısının daha mükəmməl vəziyyətə salınması Azərbaycan ziyalıları arasında da diskussiya predmetinə çevrilmişdi. Qeyd edildiyi kimi 1929-cu ilədək latın qrafikalı əlifba ilə paralel olaraq ərəb qrafikalı əlifbadan da istifadə olunurdu. Lakin 1929-cu il yanvar ayının 1-də bolşevik hökuməti ərəb əlifbasından istifadəyə qəti qadağa qoydu və ərəb qrafikası ilə tərtib edilmiş kitabların kütləvi şəkildə məhv edilməsi aksiyası başlandı. Bu aksiya ilə bolşeviklər azərbaycanlıları (türkləri) milli irsdən iraq salmaq məqsədi güdürdü.

Azərbaycan SSR-də əlifba islahatlarının keçirilməsi xalq kütlələrinin ciddi narazılığına səbəb olurdu. 1928 və 1929-cu illərdə, daha sonra 1931 və 1932-ci illərdə ölkənin hər yerində əhali onlara yeni əlifbanı öyrətmək üçün gələn müəllimlərə, komsomolçulara və “jenotdelin” (qadınlar arasında iş üzrə şöbə - bu qurumun vəzifəsi qadınları ölkənin təsərrüfat həyatına və idarəçilik sisteminə cəlb etmək, nikah və analıq institutlarını sosialist ideologiyası üslubunda formalaşdırmaq və Azərbaycan qadınlarının rifah səviyyəsini yüksəltmək idi) fəalları qarşı güc tətbiq etmişdi. Lakin latın qrafikalı əlifbanın təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar proses davam edirdi. 1933-cü ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında bəzi hərflərin forması, digərlərinin isə fonetik əlaməti dəyişdirildi. Bu minvalla “je” səsi “ç” hərfi, “çe” səsi “c” hərfi, “qe” səsi

“k” hərfi, “ke” səsi isə “q” hərfi ilə əvəz edildi. Həmçinin “ı” hərfini “b” işarəsi, “z” hərfini “ş” hərfi, “ğ” hərfini “o”, “ü” hərfini isə “y” hərfi əvəz etdi. 1938-ci ildə latın qrafikasında daha bir dəyişiklik edildi və “Nn” hərfi əlifbadan çıxarıldı.

Azərbaycanda latın qrafikalı yazıya keçilməsindən 5 il sonra 1928-ci ildə Türkiyədə də latın qrafikalı əlifbaya keçid baş verdi. Bundan sonra sovet rəhbərliyi SSRİ-də yaşayan türk və müsəlman xalqlarının Türkiyənin linqvistik və mədəni təsiri altına düşəcəyindən ehtiyat edərək təcili tədbirlər görməyi qərara aldı. Beləliklə, Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbanın tətbiq edilməsindən 6 il sonra 1939-cu ildə sovet rəhbərliyi ölkənin türk xalqları yaşayan respublikalarında milli yazının kiril qrafikalı əlifba ilə əvəz edilməsi aksiyasına start verdi. 1939-cu ilin mayında Azərbaycan əlifbasının (latın) kiril əlifbası ilə əvəz edilməsi ilə əlaqədar müzakirələr başlandı. 1939-cu il mayın 8-də AEA Yazıçılar Birliyi ilə birgə kiril əlifbasına keçidlə bağlı məsələləri müzakirə etmək üçün yığıncaq təşkil etdi. Yığıncaqda kiril əlifbasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırması ilə bağlı məsələ müzakirələrin əsas motivini təşkil edirdi. Vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycanda “bolşevik siyasətini reallaşdırmaq missiyasını” öz üzərinə götürmüş şəxslər kiril (rus) əlifbasının latın qrafikası üzərində “üstünlüyünü” ısrarla müdafiə edirdi. Onlar öz iddialarına daha inandırıcı cizgilər qatmaq üçün latın qrafikadakı 25 hərfə qarşı kiril qrafikasında olan 32 hərfin üstünlüyünü arqument kimi irəli sürür və bu kəmiyyət göstəricisinin Azərbaycan dili və yazısı üçün müvafiq linqvistik komfort yaradacağına əmin olduqlarını təsdiq edirdilər. Müzakirələr zamanı yeni Azərbaycan (kiril) əlifbasının bir neçə layihəsi hazırlandı və dərc edildi. 1939-cu il noyabrın 15-də isə Azərbaycanda kiril əlifbasının tətbiqi ilə bağlı rəsmi sənəd təsdiq olundu. Bütün aidiyyəti müəssisə və təşkilatlara 1940-cı il yanvar ayının 1-dən dövlət müəssisələrində sənədlərin rus (kiril qrafikası) əlifbası əsasında tərtib edilməsi haqqında sərəncamlar göndərildi. Qəbul olunmuş yekun layihədə isə aşağıda göstərilən 36 hərf - А а, Б б, В в, Г г, F f, Д д, Е е, Ə ə, Ж ж, З з, И и, Ы ы, К к, К к, Л л, М м, Н н, О о, Ө ө, П п, Р р, С с, Т т, У у, Y y, Ф ф, X x, Һ һ, Ц ц, Ч ч, Ъ ъ, Ь ь, Ъ ъ, Ю ю, Я я və ’ (apostrof) işarəsi var idi. Bundan əvvəl dərc edilən iki layihədən fərqli olaraq, yekun layihəyə F f, К к, Ц ц, Э э, Ю ю və Я я hərfləri də daxil edilmişdi.

II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra yenidən SSRİ-nin milli respublikalarda həyata keçirdiyi dil və təhsil siyasəti yenidən gündəmə gəldi. 1947-ci ildə kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbasında növbəti korrekativlərin edilməsi ilə bağlı diskussiya bərpa edildi. Nəticədə, 1947-ci ildə Azərbaycan kiril əlifbasından “u” hərfi çıxarıldı. XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında kiril əlifbasında korrekativlərin edilməsi ilə bağlı yeni tələblər irəli sürüldü. Azərbaycanın görkəmli dilçi ziyalıları - Azərbaycan milli-ədəbi dilinin öyrənilməsində və inkişaf edilməsində böyük xidmətlər göstərmiş Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev (1909-1991 - dilçi, türkoloq, filologiya elmləri doktoru, professor, AEA-nın dilçilik üzrə həqiqi üzvü), Əbdüləzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadə (1909-1979 - Azərbaycan filoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor, AEA-nın müxbir üzvü) [2, s. 557], Zərifə İsmayıl qızı Budaqova (1929-1989, - filologiya elmləri doktoru, professor, 1988-1989-cu illərdə Azərbaycan Dilçilik İnstitutunun ilk qadın direktoru) və b. dilçi alimlər 1939-cu ildə Azərbaycan dili üçün qəbul edilən kiril qrafikasında çoxlu sayda qüsurların olmasına etirazlarını bildirməyə başladı. Beləliklə, aparılan müzakirələrdən, təhlillərdən və əsaslı izahlardan sonra məsələnin rəsmi şəkildə həlli Azərbaycan əlifba və imla komissiyasının sərəncamına verildi. O dövrdə “Azərbaycan əlifba və imla komissiyası”nda Səməd Vurğun (Səməd Yusif oğlu Vəkilov - 1906-1956, - Azərbaycanın ilk Xalq şairi), M.Ş. Şirəliyev, Ə.M. Dəmirçizadə, M.D.Dadaşzadə və başqaları təmsil olunurdular. 1958-ci ildə sözügedən qurum əlifbadan Э э, Ю ю və Я я hərflərini çıxartdı, Ы ы hərfi J j hərfi ilə əvəz olundu (bu tərkibdə kiril əlifbası Azərbaycanda 2001-ci ilə qədər işləndi, Dağıstanda yaşayan azərbaycanlılar isə indi də bu əlifbadan istifadə edir, yalnız məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı latın əlifbası

tətbiq olunur, Dərbənddə nəşr olunan “Dərbənd” qəzetində də bəzi məqalələr latın qrafikalı əlifba ilə çap olunur). Beləliklə, 1991-ci ildə Azərbaycanda siyasi müstəqilliyin bərpa olunmasına qədər (faktiki olaraq 2001-ci ilə qədər) bu əlifbadan (А а, Б б, В в, Г г, F f, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, И и, J j, К к, К к, Л л, М м, Н н, О о, Ө ө, П п, Р р, С с, Т т, У у, Y y, Y y, Ф ф, X x, H h, Ч ч, Ъ ъ, Ы ы) istifadə olunurdu.

1939-1940-cı tədris ilində Azərbaycan SSR-in ibtidai və orta təhsil müəssisələrində şagirdlərin 68,6%-i Azərbaycan (türk) dilində, 18,9%-i rus dilində, 12,1% erməni dilində və 0,4%-i gürcü dilində təhsil almışdı. O dövrdə ölkəmizdə nəşr olunan 81 qəzet Azərbaycan dilində, 46 qəzet rus dilində, 9 qəzet isə digər milli dillərdə çap olunurdu. 1939-cu ildə qəzet tirajlarının 55,7%-i Azərbaycan dilli, 33,7%-i rusdilli, 10,6%-i isə digər dillərdəki nəşrlər idi. Bu dövrdə kitab çapında da ciddi irəliləyişlər var idi. XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından etibarən isə SSRİ-də zorakı üsullarla reallaşdırılan inzibati-amirlik sistemi və total nəzarət dil sahəsinə də nüfuz etməyə başladı. “Milli müxtəlifliyi aradan qaldırmaq” devizi altında sovet rəhbərliyi ruslaşdırma siyasətini həyata keçirməyə çalışırdı. Rus dilinin və kiril əlifbasının funksional inkişafına imtiyazlı imkanlar yaratmaq bu siyasətin aparıcı ideyası idi. SSRİ Xalq Komissarları Şurası və ÜK(b)P MK 1938-ci ilin martında 1938-1939-cu tədris ilindən, istisna olmadan SSRİ-nin bütün ümumtəhsil müəssisələrində rus dilinin icbari qaydada tədrisilə bağlı qərar qəbul etdilər. Lakin XX əsrin 50-ci illərindən müttəfiq respublikalarda cərəyan edən tendensiylərin fonunda milli dillərin inkişafına da diqqət artırıldı. Bunun məntiqi nəticəsi kimi 1956-cı il avqustun 21-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 4-cü çağırış III sessiyasında Azərbaycan dili haqqında xüsusi qərar qəbul olundu. Azərbaycan dilinin dövlət idarələrində və müəssisələrində tətbiq edilməsi ilə əlaqədar mühüm addımlar atılsa da mərkəzi hakimiyyət Azərbaycanda baş verən proseslərə millətçilik donu geyindirərək müvafiq tədbirlər görməyə başladı. Hətta o dövrdə Azərbaycan SSR Mərkəzi Komitəsinin I Katibi İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev (1910-1997, - 1954-1959-cu illərdə Azərbaycan SSR KP MK-nın Birinci katibi) millətçilikdə ittiham edilərək vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı (1959, 8 iyul).

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycana Birinci rəhbərliyi (1969, 14 iyun - 1982, 3 dekabr) dövründə digər mühüm sahələrdə olduğu kimi milli dilimizin dirçəlişi və inkişafı sahəsində də fundamental islahatlara start verildi. Layihəsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında yaradılmış və 1978-ci il aprel ayının 21-də qəbul olunmuş Azərbaycan SSR-in sonuncu konstitusiyasının 73-cü maddəsində milli dilimiz layiq olduğu ali kürsüyə qaldırıldı. Azərbaycan SSR-in Əsas Qanununun müvafiq maddəsində qeyd edilirdi ki, “Azərbaycanın dövlət dili Azərbaycan dilidir” [1, s. 70].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan. Dövlət rəmzləri və atributları. Azərbaycan dili. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. - Bakı, 2014, -125 s.
2. Dəmirçizadə, Əbdüləzəl // Azərbaycan Milli Ensiklopediyası (25 cildə). 6-cı cild: Çin - Dərk. Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi. 2015. - 608 s.
3. Audrey, L. Altstadt. The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan, 1920-40. - Routledge, - 2016. - 256 p.
4. Flemming, Barbara. Essays on Turkish Literature and History, Language of Turkish poets. Leiden; Boston: Brill, 2018. - 516 p.
5. Mustafayev, S. Ethnolinguistic Processes in the Turkic Milieu of Anatolia and Azerbaijan // Contemporary Research in Turkology and Eurasian Studies. - 2013. - 354 p.

IDEOLOGICAL CONTENT, POLITICAL GOALS AND RESULTS OF LANGUAGE AND ALPHABET REFORMS IN AZERBAIJAN IN THE 20-40S OF THE 20TH CENTURY

Qadirova Aygun Ragif, Azizova Aygun Gnyaz
Summary

In the 20th century, serious changes took place in the national history of the Azerbaijani people. This was due to the national awakening, freedom struggle and democratic movement entering a new stage of development in Azerbaijan under the influence of the processes taking place in the world. The events taking place in a wide range covered all spheres of social life, including the revival and development of our national language, linguistic and cultural problems, its claim to the status of a universal means of communication (ital. lingua franca), and language and alphabet issues. After the collapse of the APR and the occupation of our country by Bolshevik Russia, language and alphabet issues, which were considered priorities of the state's national strategy, began to be used as tactical weapons and tools in the political and ideological activities of the Bolshevik government, which had established itself in a large territory. In such conditions, strategic measures were taken aimed at far-reaching goals in terms of politics and ideology in order to attract the Azerbaijani people, who were closer to the East and the Islamic world from a linguistic and cultural point of view, to the linguistic sphere of the newly formed Soviet Union. Thus, during the 1920s and 1940s, Azerbaijan underwent several alphabet reforms. Each of the reforms served specific purposes.

ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ И РЕЗУЛЬТАТЫ РЕФОРМ ЯЗЫКА И АЛФАВИТА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 20-40-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Гадирова Айгюн Рагиф кызы, Азизова Айгюн Гняз кызы
Резюме

В XX веке в истории азербайджанского народа произошли довольно серьезные изменения. Это было связано с вступлением процесса национального пробуждения, освободительной борьбы и демократического движения в нашей республике в новый этап развития, под влиянием социально-экономических и общественно-политических процессов, происходящих в мире. Широкий спектр мероприятий охватывал, почти все сферы общественной жизни, включая возрождение и развитие национального языка, его претензии на принадлежность статуса универсального средства общения, а также лингвистические и культурные проблемы, и, наконец, вопросы языка и алфавита. С падением Азербайджанской Демократической Республики и оккупации нашей страны большевиками, вопросы языка и алфавита, считавшиеся приоритетами национальной стратегии государства, стали использоваться как тактическое оружие и инструмент в идеологической и политической деятельности новой власти на обширной территории. В такой ситуации были предприняты стратегические меры, направленные на далеко идущие цели, по привлечению азербайджанского народа культурно и лингвистически более близкого к Востоку и исламскому миру, в языковую среду вновь образованного СССР. 20-х - 40-х годах XX века в Азербайджане проводились реформы алфавита, и каждая из них преследовала определенные цели.

Rəyçi: dosent Elgün Aslanov
Daxil olma tarixi 10 iyun 2025-ci il